

УДК

**ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕЇ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ У
ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ І ПОЗА НИМ**

Михайло ГНАТЮК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: mykhaylo.hnatyuk@lnu.edu.ua*

Проаналізовано теоретично-методологічні пошуки у літературознавчих працях учених Львівського університету від часу заснування кафедри руської словесності (1848). Для львівських учених другої половини ХІХ – початку ХХ століть Якова Головацького, Омеляна Огоновського, Івана Франка, Олександра Колесси, Кирила Студинського, Михайла Возняка характерна орієнтація на теоретичні напрацювання європейських літературознавчих шкіл. Щоправда, від часу заснування кафедри руської словесності у Львівському університеті учені, які працювали тут, намагалися виробити свою методу дослідження літературного твору. Теоретичні пошуки цих учених часто корелювалися з літературознавчими напрацюваннями вчених-філологів університетських центрів Наддніпрянщини. Наголошено на тому, що теоретико-літературознавчі напрацювання львівських філологів сприяли засвоєнню досягнень європейського теоретичного мислення не лише в Галичині, а й у всій Україні.

Ключові слова: теоретичні літературознавчі ідеї, метод літературознавства, порівняльно-історичний метод, культурно-історична школа.

Викладання філологічних дисциплін в українських університетах кінця ХІХ –початку ХХ століть мало низку особливостей, пов'язаних із розвитком філологічної освіти у царській Росії, до якої належала Наддніпрянщина, та Австро-Угорщини, куди належали Галичина та Буковина.

У Львівському університеті україністичні студії були започатковані 1848 року, у час заснування кафедри руської словесності. «Три вступительніі преподаванія...» (1848–1849) Якова Головацького накреслили певну

перспективу викладання філологічних, зокрема й літературознавчих, дисциплін. Згадана праця дає підстави вважати, що на час відкриття кафедри руської словесності (1848) не було випрацьованої методи вивчення, а також і викладання літератури. На початку викладання у Львівському університеті Я. Головацький сам намагався іти непротореним шляхом філологічних досліджень. У своїх перших працях про українську словесність (1846–1850) «Розправа о язиці южноруськім і його нариччях», «Три вступительніі преподаванія...», «Грамматика руського языка» та ін. учений намагався при вивченні української словесності враховувати поєднання двох стихій – загальних тенденцій культурного розвитку всієї слов'янщини та стихій, які виростали зі старожитнього кореня народного побуту, що відповідало тогочасному розвитку розуміння літератури, в якому переплелися ідеї міфологічної свідомості та культурно-історичної школи, яка якраз у той час поставала. На жаль, перехід ученого під впливом зовнішніх чинників на москвофільські позиції у середині 50-х років XIX століття цілковито зруйнував ці ідеї, що призвело до повного краху його як науковця.

Тим часом більш прогресивними були теоретичні напрацювання дослідників історії літератури на Наддніпрянщині: Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, пізніше професори Микола Петров, Микола Дашкевич запропонували своє бачення в розуміння предмета історії літератури.

Іван Франко в аналізі філологічних напрацювань на Наддніпрянщині у 60–80-ті роки XIX століття відзначив Кулішеві розвідки в «Основі», забуту працю І. Прижова, де маємо аналіз южноруського письменства, зрештою, «Очерк истории славянских литератур» Пипіна і Спасовича [8, с. 365].

Еклектичним за своєю суттю був підхід наступного після Я. Головацького професора на кафедрі руської словесності Львівського університету Омеляна Огоновського. Біобібліографічна метода аналізу літератури в його «Історії літератури руської» (1889–1894) була «магазином фактів, подій, імен» (за влучним окресленням І. Франка), без належної систематизації матеріалу та аналізу літературних творів як мистецького

полотна. Не зарадило цьому навіть звернення за досвідом викладання літературних дисциплін у Віденському університеті, який, за твердженням І. Франка, зробився центром слов'янських студій цілої Австрійської імперії. Правда, віддаючи перевагу заняттям із мови, Ф. Міклошич виховував у своїх учнів погорду до історії літератури. Акцент ученого на мовознавчих дослідженнях призвів до перекосів у славістичних дослідженнях університетів Австро-Угорщини, хоча на той час на германістиці у Віденському університеті, як зауважував І. Франко, «виробилася нова школа, що дала блискучі здобутки, особливо на полі дослідів усної словесності».

З іншого боку, історія літератури руської О. Огоновського вже була не зібранням окремих лекцій із давнього періоду літератури (як це було у Я. Головацького), це, зрештою, не були окремі нариси про українську літературу XIX століття, як це маємо в «Очерках из истории украинской литературы XIX века» М. Петрова, це був систематичний виклад історії українського письменства аж до XIX століття включно. До того ж, з одного боку, О. Огоновський обстоював концепцію української літератури як окремої літератури великого слов'янського народу, започаткованої ще в епоху Київської Русі. Ця література є духовним надбанням українського народу, що живе на своїх етнічних землях, хоч у межах двох імперій (Російської та Австро-Угорської). Цим О. Огоновський заперечував концепцію російського літературознавця Александра Пипіна про літературу українську, галицьку та угро-руську. До слова, цю концепцію пізніше більш докладно опрацював Михайло Драгоманов у статті «Література російська, великоруська, українська і галицька».

Отож, не так сама чотиритомна (у шести книгах) «Історія літератури руської» для літературного життя мала значення, як дискусія, яка розгорнулася навколо цієї праці. Згадаймо, до прикладу, об'ємну рецензію російського літературознавця А. Пипіна «Особая история русской литературы» [3, с. 240–275], в якій автор, з одного боку, визнавав за українцями право на свою літературу, але вважав, що повноцінну

національну культуру мають тільки державні народи. Тому «Історію літератури руської» О. Огоновського А. Пипін сприймав як курйоз, вважаючи, що термін «руський» з одним «с» не має жодного наукового значення. Для нього неприйнятним було те, що О. Огоновський розумів під синонімом «Русь» Україну.

На переконання А. Пипіна, «малоросійські елементи настільки зрослися зі загальною течією російського життя, настільки оточені найреальнішими впливами побуту адміністративного, економічного, впливами освіти і т. д., що за всім цим лишається тільки місце для чисто літературних прагнень місцевої народності» [3, с. 249]. Російський учений уважав працю О. Огоновського «не лише історичною помилкою, а й помилкою в розумінні народно-суспільних понять, яка створює історичний фантом, хоче приховати історичні відносини південно-руського племені, від'єднуючи його від того цілого, з яким воно пов'язане тими чи іншими нитками» [3, с. 273]. Отаке несприйняття А. Пипіним української літератури І. Франко пояснював темними роками реакції у царській Росії, що торкнулася навіть таких авторитетних учених.

Можемо ствердити, що О. Огоновський, менше турбуючись про теоретичні напрацювання тогочасних літературознавчих шкіл, шукав своєї методи викладання літератури. І ця метода часто ґрунтувалася на досягненнях німецької формальної естетики, філософії позитивізму, мала певною мірою еkleктичний характер. Намагання увібгати кожен літературний твір до певної шухлядки спричинилося до неглибокого викладання літератури у Львівському університеті та в галицьких гімназіях, про що, зокрема, писав І. Франко у праці «Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах».

Чи випадково І. Франко після понад десятирічної перерви у студіях у Львівському університеті 1890 року записався на останній, 8 семестр до Чернівецького університету?.. У листі до М. Драгоманова він писав: «Прийшлося перенестися на університет Чернівецький, де мене не тільки

приняли, але дозволили так закінчити семестр, щоб приїхати 2–3 рази на лекції та й годі. Отсе приходилось уже два рази побувати в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох професорів мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського – все видно більш європейський метод науковий» [6, с. 264]. Отже, ідеться про пошук наукового методу, який мав для молодого дослідника принципове значення.

Особливо важливим був пошук методу вивчення літератури у Львівському університеті після смерті професора О. Огоновського (1894).

Як відомо, одним із претендентів на посаду викладача кафедри був І. Франко. Як учений-літературознавець він у 90-х роках XIX століття опублікував статті, у яких розглядали питання теорії літератури («Теорія і розвій історії літератури», «Етнологія та історія літератури»). Питання теорії та методології літературознавства автор розглядав і в пізніших працях: «Із секретів поетичної творчості», «Дві школи у фольклористиці», «Найновіші напрями у народознавстві». І. Франко розробив і детальний «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви».

«План викладів...» – перша в історії українського літературознавства робоча програма, що зберігає своє значення до наших днів. На жаль, ця праця І. Франка пролежала в рукописі, який зберіг академік М. Возняк, до 1958 року. Автограф цієї розвідки зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (фонд М. Возняка, № 724, папка 168). Отже, не оприлюднена свого часу розвідка І. Франка не могла активно впливати на викладання літератури у вищій школі у кінці XIX – на початку XX століть.

У згаданій праці І. Франко розглянув дві школи у вивченні літератури: критично-естетичну і культурно-історичну. Критично-естетична, на думку І. Франка, передбачає передусім вивчення естетичної цінності літературних творів. Ця цінність передусім зумовлена структурою словесного твору, якому підпорядковані всі інші інгредієнти художнього полотна. Дослідник дещо скептично ставиться до критично-естетичного методу поцінування

літературних творів. Ставлячи в основу аналізу літературного твору ідеал краси, «школа критично-естетична підходить до оцінювання творів літературних з готовою вже абстрактною мірою і, йдучи від загальних принципів до спеціальних явищ, поступає дедуктивно і апріорно» [7, с. 35]. Встановлюючи рівень художності різних творів літератури, критично-естетична школа не стільки класифікує, скільки «цензурує твори літератури» за наперед установленими естетичними принципами. І. Франко вважав, що підхід до аналізу тільки найдосконаліших з естетичного боку художніх полотен призводив до певного роду формалізації літературних студій.

Культурно-історична школа, уважав І. Франко, толерувала конкретно-історичне вивчення літератури, як і мистецтва загалом. На думку представників цієї школи, література – це один із видів суспільної свідомості, що має специфічні особливості, які відрізняють її від усіх інших видів свідомості. Адже специфіка мистецтва, зокрема словесного, полягає не тільки в його образній формі, а передусім у його ідейно-художньому змісті. Традиції культурно-історичної школи в тому, що література, мистецтво, розвиваючись, популяризує епохальні, спеціальні національні цінності, зумовлені певним ступенем суспільного розвитку національної спільноти.

Отже, культурно-історична школа, на переконання І. Франка, відкинувши характерну для критично-естетичної школи абстрактну «ідею краси», намагалася проаналізувати, яким ідеалам служать твори епохи. Грунтуючись на філософії позитивізму, ця школа опиралася на весь комплекс суспільного життя, трактуючи розвиток природи як продукт «іманентних сил» і «прикмет матерії». Культурно-історична школа брала до уваги фізіологічні, психологічні й соціальні чинники, уважала духове життя людини, народу, людськості взагалі найвищим «скомплікованим вицвітом» світового розвитку. Школа культурно-історична намагається дійти до їх (літературних творів. – *М. Г.*) живого, движучого змісту, віднайти за кожним словом «все, що свідчить про духове життя, про духовий інтерес, вищий над буденні матеріальні клопоти і турботи життя, гідне уваги історика

літератури. Він збирає для себе жниво не тільки в майстерних ділах поезії, так пишно оправлених і майстерно шліфованих дзеркалах, що відбивають у собі більше або менше обширний шмат світу, не тільки в пам'ятниках творчості вибраних, геніальних натур; він з подякою і пієтизмом розбирає й скромні, забуті писання дрібних талантів і щиросердечних дилетантів, що від іншого ремесла случайно й моментально попали в писателі. Він не погорджує й компіляціями, робленими в певнім часі, для певних цілей освітніх чи загалом ідеальних; не лишає без уваги й звичайних копій, в котрих не раз знаходить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідомо більшої або меншої популярності даного твору...» [7, с. 36–37].

При цьому вчений уважав, що культурно-історична школа аж ніяк не передбачає розгляду національної літератури ізольовано. Адже життя окремого народу не проходить ізольовано, бо народ протягом своєї історії вступає в різні економічні, політичні та культурні контакти й запозичує для себе ідеї, літературні сюжети й форми, модифікуючи їх для своїх інтелектуальних потреб, збагачуючи і розширюючи своє духове життя: «Ми мусимо тямити, що вже в найвчасніших початках історії літературної (так само, як і політичної) кожного цивілізованого народу ми бачимо масу готового, масу результатів давнішої історичної праці, давнішого розвою, котрого трівку і перипетій не знаємо...» [7, с. 37]. І. Франко, високо ставлячи потреби культурно-історичної школи, не оминув у згаданій праці і традицій порівняльно-історичного літературознавства. Учений ставив завдання з'ясувати не тільки походження, національну належність того чи іншого здобутку культури, а й значення плоду культури на новому ґрунті, позитивний чи негативний його вплив на розвиток національної культури.

У літературознавстві склався стереотип, начебто культурно-історична школа, інтерпретуючи літературні твори, нехтувала проблемою художності. Хоча розгляд форми у представників цієї школи іноді поступається їхній

увазі до змісту, в І. Франка часто натрапляємо на оригінальні спостереження над поетикою твору (літературного чи фольклорного).

Відповідно до вимог культурно-історичної школи І. Франко мав намір викладати історію літератури протягом восьми семестрів (чотири річні курси). Кожен семестр присвячений окремому періоду в історії нашої літератури, починаючи від дохристиянської культури та початків освіти на Русі. Другий період присвячений оглядові літератури про добу татарського лихоліття та духовному життю старого Києва аж до розділу обох руських народностей, а далі розгляд Реформації та Люблінської унії. Четвертий семестр автор присвятив літературі часів Хмельниччини та козацькому епосові, а п'ятий – розглядові народних елементів в українській літературі XVIII–XIX століть. Тут же вчений ґрунтовно проаналізував передшевченківську епоху та творчість Т. Шевченка. Шостий, сьомий та восьмий семестри автор планував присвятити аналізу літератури XIX століття на Наддніпрянщині та в Галичині. Докладна характеристика літературних явищ XIX століття дає підстави ствердити, що І. Франко був свого часу усе-таки найглибшим знавцем історії української літератури. Тому недопущення І. Франка до викладання у Львівському університеті не тільки негативно позначилося на викладанні літератури у цій вищій школі, а й загальмувало поступ літературознавчих досліджень у всій Україні того часу.

Посаду професора руської словесності у Львівському університеті в 1895 році зайняв Олександр Колесса, який габілітувався у Чернівцях у професора Степана Смаль-Стоцького. Важливу роль у цьому призначенні відіграв керівник славістики у Віденському університеті Ватрослав Ягич, без згоди якого не відбувалося жодне призначення на славістичні кафедри Австро-Угорщини.

Літературознавчі концепції О. Колесси впливали з традицій історико-порівняльної науки про літературу, яку раніше культивували в Україні Олександр Котляревський та Михайло Драгоманов. Показовою у цьому плані була його габілітаційна праця «Шевченко і Міцкевич (про

значінне впливу Міцкевича на творчість Тараса Шевченка)» (1894). Характерно, що критика закидала О. Колессі дещо штучне вишукування слідів впливу Міцкевича на творчість Шевченка. Не можна не зауважити, що такі закиди були дещо надуманими, адже О. Колесса акцентував увагу на оригінальності Шевченкової творчості, що постала на міцній національній основі. Зрештою, І. Франко схвально відгукувався про ранні літературознавчі праці О. Колесси, а разом з тим і про його фольклористичні розвідки.

Відомий український літературознавець Леонід Білецький уважав, що у передмові до згаданої студії О. Колесси видно добре знання європейських літературознавчих шкіл (І. Тена, Е. Еннекена, Г. Брандеса, Г. Фаге) та праць російських дослідників (М. Добролюбова, А. Веселовського): «Зі всіх метод, якими користувались згадані автори, д-р Колесса дає перевагу методі історично-порівняльній і цілком слушно підкреслює те значіння, яке ця метода здобула у приложенню навіть до нашої літератури» [1, с. 213]. Як відзначав Л. Білецький, передне слово до студії «Шевченко і Міцкевич» було викладене в популярній формі. По суті, це була одна з перших розвідок українською мовою, що торкалася теоретичних проблем порівняльно-історичної методи в літературознавстві. Іноді, додає Л. Білецький, О. Колесса не враховував теоретичних напрацювань видатного українського компаративіста М. Драгоманова.

Узагальнювальний характер мала інша праця О. Колесси «Погляд на сучасний стан історичних дослідів українсько-руської літератури» (1901). Охоплюючи дослідницький інструментарій від найдавніших часів, О. Колесса тісно пов'язав його з тодішнім станом українського національного руху, переслідуваного царським урядом, який посилювався на початку ХХ століття. Це позначилося і на літературознавчих працях російських дослідників, у яких так чи інакше розглянуто питання української літератури: «Чим більше пропиралася в руському письменстві індивідуальність українсько-руського народу – тим менше беруть на увагу

відповідний період літератури російські учені у своїх загальних оглядах» [3, с. 3–4].

Метода О. Колесси-літературознавця проявилася і в його працях, писаних після 1918 року, коли кафедра руської словесності у Львівському університеті перестала існувати. О. Колесса як професор української літератури став викладачем і, зрештою, ректором Українського вільного університету у Празі. У праці «Гене́за української новітньої повісти», що була прочитана як інавгураційний виклад ректора, автор показав головну динамічну пружину літературної еволюції певного народу у взаємодії «між місцевою культурною, суспільною та національною сферою та посторонніми течіями загальноєвропейських чи світових літературних прямувань і визначних літературних витворів особливо сусідніх і споріднених народів, – взаємоділанне між елементами традиційними того ж народу, його літературної й колективної, людової творчости та особистими індивідуальними імпульсами, помислами та прикладами творчого таланту поодиноких письменників» [2, с. 3].

Кирило Студинський як професор другої новоутвореної кафедри у Львівському університеті виробив у собі традиційну для українського літературознавства методу культурно-історичного підходу до аналізу літературного твору. Іларіон Свенціцький, оцінюючи вже у 1930 році метод К. Студинського як літературознавця, писав: «Кирило Студинський як галицько-український філолог, вийшов з описово-реєстраційної біо-бібліографічної методи Омеляна Огоновського і спинився на аналітично-синтетичній методі досліду джерельного матеріалу, з якого залюбки вибрав культурно-національні елементи» [5, с. 7]. Очевидно, що теорія як історія літературних форм не завжди привертала увагу вченого. Кирила Студинського більшою мірою цікавило культурно-національне життя Західної України на тлі суспільних взаємин Польщі і Руси XVI–XVII століть та першої половини XIX століття. Цікавлячись суто суспільницьким підходом впливу М. Драгоманова на Галичину, К. Студинський аналізував

національне життя на західноукраїнських землях. Такий підхід, уважав учений, мав стати основою синтетичних праць з історії української культури.

Певною мірою продовженням розвитку теоретичних концепцій у Галичині можна вважати діяльність Таємного Українського Університету у Львові в 1922–1925 роках, філологічні дисципліни в якому вели доктор Ярослав Гординський, доктор Філарет Колесса, доктор Іларіон Свенціцький, доктор Кирило Студинський. Професором Університету став і Михайло Возняк, який викладав тут історію української літератури. На той час він, автор тритомної «Історії української літератури» (1920–1924), належав до школи джерелознавців і текстологів. Основним своїм завданням як науковця він ставив оприлюднення найважливіших фактів літературного життя. Фактично «Історія української літератури» М. Возняка стала добрим підручником і водночас хрестоматією українського письменства від початків і до кінця XVII століття.

Україністичні студії у час польського панування у Галичині (1920–1939 років) перенеслися до Наукового Товариства ім. Шевченка, активну участь у якому брали ті ж дослідники, що працювали у Таємному Університеті. Культурні та наукові зв'язки Галичини з Віднем фактично припинилися.

Отже, від часу заснування кафедри руської словесності у Львівському університеті учені, які працювали тут, намагалися виробити свою методу дослідження літературного твору. Теоретичні напрацювання з літературознавства львівських учених сприяли засвоєнню досягнень європейського теоретичного мислення не лише в Галичині, а й у всій Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики. Прага, 1925. 405 с.
2. *Колесса О.* Генеза української повісти. Прага, 1927. С. 3–28.

3. Колесса О. Сучасний стан розслідів українсько-руської літератури. Львів, 1901. 27 с.
4. Пыпин А. Особая история русской литературы // Вестник Европы. 1890. Т. 5. Кн. IX. С. 240–275.
5. Свенціцький І. Загальна характеристика наукової діяльності академіка Студинського // ЗНТШ. 1930. Т. 99. С. 6–24.
6. Франко І. Лист до М. Драгоманова від 7.XII.1890 // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 49. Київ: Наукова думка, 1986. С. 263–267.
7. Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 24–74.
8. Франко І. Професор Омелян Огоновський // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 43. Київ: Наукова думка, 1986. С. 358–381.

References

1. Biletskyi, L. (1925). *Osnovy ukrainskoi literaturno-naukovoi krytyky*. Praha.
2. Kolessa, O. (1927). *Henezha ukrainskoi povisty*. Praha, 3–28.
3. Kolessa, O. (1901). *Suchasnyi stan rozslidiv ukrainsko-ruskoi literatury*. Lviv.
4. Pypyn, A. (1890). *Osobaia ystoryia russkoi lyteratury*. In: *Vestnyk Evropy*. T. 5. Kn. IX, 240–275.
5. Svientsitskyi, I. (1930). *Zahalna kharakterystyka naukovoii diialnosti akademika Studynskoho*. In: *ZNTSh*. T. 99, 6–24.
6. Franko, I. (1986). *Lyst do M. Drahomanova vid 7.XII.1890*. In: Franko, I. *Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 49*. Kyiv: Naukova dumka, 263–267.
7. Franko, I. (1984). [Plan vykladiv istorii literatury ruskoi. Spetsialni kursy. Motyvvy]. In: Franko, I. *Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 41*. Kyiv: Naukova dumka, 24–74.
8. Franko, I. (1986). *Profesor Omelian Ohonovskyi*. In: Franko, I. *Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 43*. Kyiv: Naukova dumka, 358–381.

**THE ORETICAL IDEAS IN THE LITERARY SCIENCE
OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES
LVIV UNIVERSITY AND BEYOND IT**

Mykhailo HNATYUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Literary Theory and Comparative Literary Studies,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: mykhaylo.hnatyuk@lnu.edu.ua*

The article author analyzes theoretical and methodological research in literary works of scientists of Lviv University since founding of Department of Ruthenian Literature (1848). Lviv scientists of the second half of the 19th – early 20th centuries Yakiv Holovatsky, Omelyan Ohonovskyi, Ivan Franko, Oleksandr Kolessa, Kyrylo Studynskyi, Mykhailo Vozniak feature focusing on theoretical achievements of the European literary schools. However, since founding of Department of Ruthenian Literature at Lviv University, scholars who worked here have tried to develop their own method of researching a literary work. Theoretical searches of these scientists often correlated with literary achievements of philologists of university centers of Naddniprianshchyna region. The researcher emphasizes that theoretical and literary achievements of Lviv scientists contributed to assimilation of achievements of European theoretical thinking not only in Halychyna but throughout Ukraine.

Keywords: theoretical literary ideas, method of literary studies, comparative-historical method, cultural-historical school.